

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОЇ І ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ОХОРОНИ РИБНИХ РЕСУРСІВ

ПРОЦАН Юрій Григорович - здобувач НУБІП України за спеціальністю адміністративне право і процес

УДК-342-9:699.3(091)

В работе исследуются вопросы становления и развития государственной и правовой политики в сфере охраны рыбных ресурсов на начало XVIII ст.

Ключові слова: держава, влада, управління, риба, рибальство, законодавство, охорона, власність, обов'язки, відповідальність, судочинство, відшкодування збитків

Німецький вчений Ю. Борхардт відзначав, що історія є соціальною наукою, яка дає можливість надавати знання, що можуть бути застосовані для практичних цілей. При цьому, вивчати історію потрібно у душі, вільному від партійних пристрастей, забобонів і упереджених ідей [1, с. 3, 4].

Мета полягає у дослідженні історичних, політичних, економічних і соціокультурних процесів, які супроводжували етапи становлення і розвитку державної і правової політики у сфері охорони рибних ресурсів на території Росії та України на початок XIX ст.

Риба з давніх часів традиційно була важливим джерелом харчування людини, що протягом багатьох сторіч стимулювало її до вдосконалювання знарядь лову, способів вилову, обумовлювало потребу вдосконалення форм і методів правового регулювання охорони рибних ресурсів.

Законодавство Стародавньої Русі (IX-XII ст.) [2, с. 219, 364, 372] щодо охорони рибних ресурсів обмежується незначними посиланнями у Смоленській уставній та Псковській Судній грамотах. Так, Смоленська грамота містить положення щодо

наділення церковних інституцій сільськогосподарськими землями та озерами для лову риби. Псковська грамота побічно торкається зазначених питань, оскільки мова, наприклад, йде про: право государя відпустити (дати отрок) ізорнику (вільна людина, що працює у сільському господарстві свого государя), городника, кочетника (рибалка) тільки у Філіппів день (тобто 14 листопада за старим стилем); втрату государем чверті врожаю, частини городньої продукції або частини рибальського улову у випадку заперечення отроку зазначеними особами, які присягнули у своїй правоті («правду дали»); встановлення заборони на продаж землі, рибальської ділянки та іншого майна, яке було отримано як «кормля» (користування річчю, майном) за «рукописанием» (заповітом).

Російський дослідник В.В. Соколов вважає, що у Московській державі (XV-XVII ст.) здійснювались природоохоронні заходи [3, с. 19-22]. На початковому етапі розвитку Московського царства, як зазначає автор, саме практика вирішення тих або інших прав володіння на окремі землі, промисли тією чи іншою мірою (як правило, досить обмеженою) включала й природоохоронні аспекти. В.В. Соколов зазначає, що, з погляду природоохоронних функцій державного управління, з розпадом Київської держави основний акцент перейшов від проблеми збереження хутрового звіра, бортництва і т.д. до права власності на промисли, землі тощо.

На думку науковця, здійснення природоохоронних заходів підтверджується низкою історичних документів. Так, уставною грамотою Костянтинівському монастиреві 1391 р. великий князь Василь Дмитрович забороняв своїм рибалкам ловити рибу в монастирських озерах. У заповідній грамоті великого князя Василя Васильовича митрополиту Іоні (середина XV ст.) підтверджувалося право Білоозерського Воскресенського Череповецького монастиря володіти Святоозерцем у Луховці Владимирському: «И князь великий не велел в том Святоозерце своим рыболовам да и всем луховшанам ловли деяти, ни вступатись в него ничем». В.В. Соколов пише, що природоохоронні функції здійснювалися багатьма наказами, що мали тією чи іншою мірою відношення до природокористування. У їхньому числі були обласні накази, що управляли справами великих регіонів – України, Сибіру, Казані і т.д. Сюди ж входила і група адміністративних і поліцейсько-судових наказів – Чолобитний, Московський, Владимирський. Як зазначає автор, частіше до питань користування об'єктами довкілля мали відношення структури місцевих органів влади в особі воеводи, городничого. Ними могли розглядатися дрібні претензії землекористувачів, власників виділених для промислів ділянок і т.д. Саме до цього ешелону управління нерідко були адресовані окремі вказівки, що надсилалися столичними наказами. На підставі грамоти нижегородського князя Бориса Костянтиновича 1395 р. Спасько-Благовіщенському монастирю дозволялося: «По реке Суре и по озерам рыбу ловить и всякими угоды владети..., а опришные люди у них в те рыбные ловли и в бобровые гоны и по всякие угоды не вступаются никто ничем». Дмитровський князь Петро Дмитрович подарував Троїце-Сергієвому монастирю в 1423 р. у своїй вотчині: «В Воре на реке на Воре ж омут Тереновский... и от реки от Талицы до Лепетни рыбы ловити и бобры ловити а мои рыболове и мои бобровницы ту де на меня рыбу не ловят, ни бобров». У середині XV ст. білозерський князь Михайло Андрійович подарував Кирилову монастирю монопольне право рибного лову в Уломському озері. В усіх цих грамотах права

на рибальство підкріплювалися заборонами верховного сюзерена використовувати природні багатства іншими особами. Надання особливих прав на промисел звіра й риби становилось могутнім фактором укріплення влади самих московських великих князів. В.В. Соколов констатує, що завдяки численності водоймищ і різноманітних порід риби довгий час не існувало потреби в спеціальних заходах правового захисту рибних ресурсів [3, с. 35].

Звернемось до положень «Соборного уложення» – збірника правових актів, що набрав чинності в 1649 р. [4, с. 6-9]. Збірник складався з 25 глав і 967 статей. Як зазначав В.М. Грибовський, його зміст фактично обумовлював питання функцій державного управління, оскільки ними були закріплені норми державного права, питання судоустрою і судочинства, норми речового й кримінального права, а також опис статусу різних станів: селян, посадських людей, стрільців, козаків.

Що стосується безпосередньо правового регулювання Уложенням охорони рибних ресурсів. Главою X («О судах») були встановлені загальні положення щодо природоохоронних заходів (мовою оригіналу): «Такоже и тем людем, чей тот лес, чужим бортным ужомем, и рыбными ловлями, и санными покосами, насильством не владети, и в те угоды не вступатся никоторыми дельы (ст. 239); «А будет кто в своем лесу чужия озера выловит, или санныя покосы покосит насильством, и в том на него будут челобитчики, и с суда про то сыщется допряма, и на нем велети исцу убытки доправити по соску» (ст. 242). Статтею 90 (Глава XXI «О розбойных и о татиных делех») встановлювалася відповідальність за недозволену рибалку (браконьєрство): «А будет кто у кого татиным обычаем выловит ис пруда или из саду рыбу, и того татя изымают с поличным, а сыщется про то вправду, что он покрал впервые, и такова бити батоги, а будет вдругие тот же с поличным изыман будет, и такова за такую вину бити кнутом, а будет в третьие тот же изыман будет с поличным, а поличное и гривны не стоит, и такова казнити отрезати ухо». Через 20 років, тобто в 1669 р., за лов риби в чужому ставку пока-

рання було посилено – винній особі відсікалася ліва кисть руки [5, с. 18].

Із змісту ст. 18 (Глава IX «О мытах и о перевозех, и о мостах») вбачається: «А будет кто на такой реке плотину и зделает, и ему у той плотины для судового ходу зделати ворота, чтобы теми ворота мочно было судам ходити. Также на которых реках зделаны будут по старине, а не внов езы для рыбныя ловли, а судовою ход тою рекою бывает же, и на тех езах для судового ходу делати ворота же, а наглухо тех езов через такие реки городити не велеть для того, чтобы судового ходу не переняти, а мытов бы на тех новых езах и на прудах и на плотинах отнюд не было» (езы – перегородка на річці або в ставку для лову риби).

З огляду на зазначене варто навести деякі факти звіту дипломатичної місії Джильса Флетчера англійській королеві Єлизаветі про перебування у Росії у 1588 р. [6, с. 52]: існуючий у Росії спосіб правління є тиранічним, оскільки всі його дії направлені на користь одного царя, до того ж варварським способом. Зокрема, це вбачається зі встановленого порядку судочинства, який характеризується відсутністю письмових законів, якими б мали користуватися судді, щоб визнати справу «правою або неправою». В якості закону – воля царя, суддів та інших службовців.

Д.І. Яворницький (Еварницький) у праці «Історія запорізьких козаків» [7] писав, що з усіх промислів у запорізьких козаків, безумовно, найрозвинутішим було рибальство. Воно здійснювалося шляхом загачування камінням всієї ріки [7, с. 285]. Головними знаряддями рибальства, як зазначає автор, були неводи, косяки, мережі, самолови, звичайні малі і великі рибальські сіті. Ловили одночасно і велику, і дрібну рибу [7, с. 287].

Надзвичайно докладним та таким, що ґрунтується на документах Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА), є дослідження В.О. Голобуцького щодо стану охорони рибних ресурсів у Запорізькій Січі [8]. Основним знаряддям ловіння риби на запорізьких промислах за часів Нової Січі були невід, косяк, ятір, мережа й самолов. Невід являв собою величезну сітку довжиною близько 200 сажнів (400 м.) і

більше. Разом з мотузками, прив'язаними до обох його кінців, довжина неводу досягала близько 600 м. Невід був головним знаряддям ловіння на великому промислі [8, с. 264]. Більше того, місця лову (гард) облаштувалися таким чином, що риба попадала у пастку, оскільки створювалася гребля внаслідок загачування ріки великим і малим камінням, палями і тином [8, с. 262, 263]. Для охорони промислів та для приборкання їх робітників (тобто для захисту інтересів старшини та «односумів») з Січі висилались окремі великі команди «для охоронення оноґо и поимки воров, також для порядочности между рыболовами и козаками» [с. 262] («односуми» – члени рибного підприємства, що склались з числа заможних «козаків-господарів»).

З боку козацтва здійснювалися деякі епізодичні «природоохоронні» заходи, які, на нашу думку, не можна вважати такими, що можуть свідчити про цілеспрямовану природоохоронну, в тому числі і правотворчу діяльність представницьких інституцій держави. Наприклад, у травні 1654 р. Б. Хмельницький відповідно до скарги «велебного в бозі господина отца» Клементія Старушевича у листі наказував київському полковнику карати «свавільників, що виловлюють рибу в урочищах Видубецького монастиря» [9, с. 352]. Інші відомості свідчать, що без відома Коша або місцевої старшини заборонялося ловити рибу в річці Самарі («никому без ведома Коша риби в Самарі ловить не допускать...») [10, с.78.]. Тобто заборона мала на увазі захист інтересів старшини та «односумів», про що зазначено вище.

У XVII–XVIII ст.ст. українські землі входили до складу Великого князівства Литовського, яке сучасники називали Литовсько-Руською державою. Ця обставина суттєво вплинула на розвиток правової культури українського, литовського, білоруського і російського народів. Відзначимо, що з 80-х років XVI ст. на значній території України діяли природоохоронні артикули Литовського статуту 1588 р. Статут мав чинність впродовж до набрання чинності «Зводу законів Російської імперії» (20-30 р.р. XIX ст.) [11, с. 5, 6]. Питанням охорони об'єктів довкілля присвячено розділ X Ста-

туту (Арт 1-18: про пущі, про лови, про дерево бортне, про озера і сіножаті). Так само, як і в «Руській Правді», відповідно до народних звичаїв і моралі, Статут вважав крадіжкою, а також гріхом взяти те, до чого була докладена людська праця: фрукти з дерева в саду, рибу з сажовки і запрудити тощо. Зовсім іншим було ставлення до тих об'єктів, задля яких не було докладено людських зусиль: до дерев у лісі, риби з річки, птахів на озерах тощо. Заволодіння ними без дозволу власника не розцінювалося як крадіжка. Полювання у чужих землях на звірів і диких птахів визначались як делікти. Так само визначені деліктами лов риби в чужих озерах, скошення сіна в чужій сіножаті (арт. 4) [11, с. 474]. Арт. 7 гл. X регулював питання, які виникають при відшкодуванні збитків, спричинених вибранням риби з чужого озера, ставу чи сажовки, знищенням загати або спаленням млина. Потерпілому сплачувався штраф у дванадцять гривень і відшкодувалися заподіяні збитки [11, с. 475-476]. Як ми вбачаємо, Статут не охоплює в повній мірі питань, що були обумовлені Соборним уложенням відносно охорони рибних ресурсів.

Після поширення на Україну в 1840-1842 рр. дії Зводу законів Російської імперії про кодекс українського права 1743 р., яким є «Права за якими судиться малоросійський народ» поступово забули [12, с. VII]. З 1804 по 1807 р.р. здійснюється кодифікація «малоросійського права», фактичним виконавцем якої став надвірний радник Ф. Давидович. У роботі «Зібрання малоросійських прав» [13, с. 327] він використав «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), російський переклад Литовського статуту, Екстракт малоросійських прав 1767 р., Екстракт з указів, інструкцій і установлень 1786 р. та переклади магдебурзького права і Саксонського зеркала.

Звернемось до деяких положень статті «О непозволенных деяниях, и о проистекающих из того правах и обязанностях» «Зібрання малоросійських прав» (мовою оригіналу): «Естьли бы кто у кого в озере, пруде, либо в садке рыбу выловилъ, ... таковой долженъ обиженному за насиліе уплатить двенадцать рублей

и убытокъ наградить» (§ 1) [13, с. 111]; «Кто выловить рыбу въ чужихъ озерахъ, находящихся въ его пуще, тотъ повиненъ хозяину озера платить за насиліе и за рыбу столько, сколько въ ней убытка хозяинъ подъ присягою покажетъ» (§ 16) [13, с. 116]; «Въ чужой воде кто бы рыбу ловилъ, то долженъ три шеляги заплатить и убытокъ наградить» (§ 17) [13, с. 116]; «Когда кто рубить чужое дерево, чужую траву косит, или въ чужихъ водахъ рыбу ловить, тотъ долженъ заплатить штрафу три шеляга и убытокъ наградить по правамъ» (§ 21) [13, с. 117]; «Кто бы на войне будучи, или въ пути къ войску, или же изъ войска возвращаясь, ... рыбу въ ставахъ и сажалкахъ выловилъ, и каковы бы то ни были убытки поделалъ, ... а за насиліе и убытки и за каждое порознь заплатить долженъ изъ имени своего движимаго и недвижимаго. Буди же бы не ранилъ, не убилъ и никакого побою не учинилъ, а только взялъ что, или убытокъ какой зделалъ, то за доказательствомъ, повиненъ обиженнаго удовлетворить» (§ 175) [13, с. 154]; «Кто имеетъ озера, ... въ пуще казенной и другой, какова-либо владельца, тотъ воленъ ехать къ своимъ озерамъ съ неводом...» (§ 11) [13, с. 173]; «На рекахъ портовых и на техъ, на которыхъ портъ можетъ быть, не долженъ никто становъ рыболовныхъ новыхъ занимать, и плотинъ делать для препятствія порту и спуску судовъ. А если бы кто занял то место свободное для порту оставить должен, также и рыболовные езы на рекахъ портовых, там где оныя издавна были, кто бы ставилъ, то долженъ оставить место такъ довольное, чтобъ езом или гатью никому убытка не зделалъ» (§ 20) [13, с. 176]; «Буде где река граничитъ имения, или чей грунтъ, поля, сенокосы, леса къ реке прилеглые, то всякъ отъ берега своего до половины реки можетъ пользоваться, но въ которыхъ местахъ на такихъ совокупно владеемыхъ рекахъ издавна донныне было обыкновеніе ставить рыболовные езы, закоты и сети, таковое обыкновеніе и впредь должно быть.....» (§ 20) [13, с. 177]; «Естьли кто реку перекопаетъ нарочно для убытка соседу своему и за то бывъ въ судъ позванъ найдется виновнымъ, то долженъ по приговору суда реку по прежнему устроить, а истцу за на-

силіє 12 ру. заплатитъ такъ какъ бы межу испортиль, и за все убытки, которые истецъ не корытуясь тою рекою понесеть, наградить по разсмотренію» (§25) [13, с. 178]; «Дикіє звери, птицы, рыбы и протчєє что на землє и въ водє водитсѧ, бывають тотчасъ по праву всенародному собственными того, кто ихъ поймаєтъ; ибо что прежде не было ничьє по самой природє, то собственнымъ будєтъ того, кто напередъ єго изловитъ (§110) [13, с. 207].

Глава XVIII безпосередньо присвячена правилам рибальства (§§ 118-120) [13, с. 208]. Так, «Река текущая єсть и должна бѣть общѧ и вольная всякому для рыбной ловли, и рыболовамъ свободно употреблѧть берега столько, сколько можно изъ судна однимъ шагомъ занятъ. Надлежитъ разумєть о водахъ и рекахъ, въ которые рыба можєтъ безпрепятственно входить и виходитъ, что ловивший въ нихъ первєє рыбу, не можєтъ той ловли возбранѧть другимъ, развє бы оною рекою и ловлею рыбною владєль безпрепятственно чрезъ тридцѧть лєтъ. Вода же и берегъ рыболовамъ должны бѣть общіє и свободные ... Кто виловитъ рыбу въ чужихъ озерахъ тотъ повинєнъ хозяину озера заплатитъ за насиліє и за рыбу по присяжному показанію єго о убыткє, см. § 16 въ отд. о непозвол. деяніяхъ».

З огляду на зазначене є сенс звернутись до праці В.І. Вєшнякова «Рыболовство и законодательство» [14], в якій здійснюєтьсѧ аналіз давніх правових актів зарубіжних країн у сфері охорони рибних ресурсів. Зокрема: у вєстготському уложенні германців V ст. вжє була стаття, яка регламентувала заборону встановлення заколів (закол – пристрій, що перешкоджає вільному ходу риби) [14, с. 384]; в 1030 р. шотландські барони встановили правило, згідно з яким заборонялось здійснювати лов виводків лосося, а лов великих лососєй був обмежений певним терміном [14, с. 311, 312]; у Франції декретом Філіпа Красивого 1312 р. було визначено, при якому розмірі риба може бути предметом лову, а також був встановлений заборонний час для лову риби з половини квітня до половини травня; інший декрет Філіпа Красивого 1317 р. встановлював величину розміру гнізда мережі [14, с. 335]; у

вєнєціанській республіці діяв декрет від 13 серпня 1314 р, який детально регламентував питання рибальства, рибництва та охорони рибних ресурсів у лагунах [14, с. 411] тощо. Автор слушно зазначає, що рибальство ніколи не може досягти справжніх успіхів, якщо воно не було охоронювано, заохочєне і підтриманє з боку уряду [14, с. 310].

З огляду на вищевикладєне є підстави зробити висновок, що здійснення природоохоронних заходів в Україні на початок XVIII ст. унеможливувалось внаслідок суспільно-побутового розвитку Київської Русі, який, поєднуючи релігійні мотиви, народні традиції тощо, ґрунтувався на бачєнні, що заволодіння об'єктами навколишнього природного середовища (дєрева у лісі, риба у річці, птахи на озерах тощо), задля яких не докладалось людських зусиль, не могло розцінюватись як крадіжка. Норми правових актів, які передбачали перш за все захист прав власності заможних, не були спроможні сприяти охороні об'єктів навколишнього природного середовища.

Незважаючи на позитивну характеристику норм «Зібрання малоросійських прав», варто відзначити, що їх розробка здійснювалась без урахування досвіду розвинених зарубіжних країн. Зауважимо, аналогічне ставлення простєжуєтьсѧ і сьгодні, оскільки в адміністративно-правовій науці України домінує точка зору, що науково-правові концепції, які покладєні в основу адміністративно-правового регулювання в зарубіжних країнах, не можуть бути запозичєні для використання в нормотворчій діяльності в Україні [15, с. 100].

Література

1. Борхардт Ю. Экономическая история Германии / Борхардт Ю.; [пер. с нем. С.Т. Вольского]. – Ленинград: Издательское товарищество «Книга», 1924. – Ч. 2. – 270 с.
2. Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Том 1, Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.
3. Соколов В.В. Очерки истории государственных структур природопользования и охраны природы России с древнос-

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто правовий статус начальника військового гарнізону, розкрито сутність та зміст його управлінської діяльності, досліджено управлінські функції начальника. У роботі також визначаються основні якості начальника гарнізону в сучасній міжнародній обстановці.

SUMMARY

The article deals with the legal status of head of the military garrison, reveals the essence and content of its managerial activities, studied the management functions of the head. The paper also identifies the main quality of the garrison in the current international situation.

ти и до настоящего времени. – СПб.: изд. РГГМУ, 2007. – 304 с.

4. Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи: из лекций по русскому государственному и административному праву / Грибовский В.М. – Одесса : Тип. «Техник», 1912. – 268 с.

5. Булгаков М.Б. Ялбулганов А.А. Российское природоохранное законодательство XI – нач. XX вв. – М. : Издательство «ЛЕГАТ», 1997. – 83 с.

6. Флетчер Д. О государстве русском, или образ правления русского царя (обыкновенно называемого царем московским): С описанием нравов и обычаев жителей этой страны. 3-е изд. – СПб. : Изд. А.С. Суворина, 1906. – 138 с.

7. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У трьох томах. Том перший / Пер. з рос. І.І. Сварника. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.: іл. – Бібліогр. в підрядк. приміт.

8. Голобуцький В.О. Запорізька січ в останні часи свого існування 1734-1775 / В.О. Голобуцький. – Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 415 с.

9. Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 / Упоряд: І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.

10. Гісцова Л.З. «Щоб зашадьєвши леса...можно било і напредкы чем корыстоватись» // Архіви України. – 1991. – № 5-6.

11. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2. – Одеса: Юридична література, 2004. – 588 с.

12. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 Пам'ятки політико-правової культури України [Відповідальний редактор та автор передмови академік НАН України Ю. С. Шемшученко]. – Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.

13. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право в Україні: (XVI – перша половина XIX ст.): іст. – прав. дослідження / М.М. Кобилецький. – Л.: ПАІС, 2008. – 405 с.

14. Вешняков В.И. Рыболовство и законодательство / В.И. Вешняков. – С.-Петербург: Типографія Тренкс и Фюсно, 1894. – 780 с.

15. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч. : У двох томах : Том I. Загальна частина / [Авер'янов В.Б., Андрійко О.Ф., Битяк Ю. П. та інш.]. – Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова) та інш. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.